

La dominació catalana a Grècia en el segle XIV: història, arqueologia, record i mite

Eusebi Ayensa i Prat*

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona / Acadèmia d'Atenes

Rebut 27 gener 2019 · Acceptat 13 maig 2019

RESUM

En aquest article presentem una de les pàgines més mitificades de la història de Catalunya, la de la col·laboració, primer, i l'enfrontament, després, de la Companyia Catalana, comandada per l'intrèpid Roger de Flor, amb l'emperador bizantí Andrònic II Paleòleg i el seu fill i corregent Miquel IX, i el seu establiment, l'any 1311, en el ducat d'Atenes, ampliat pocs anys després al de Neopàtria, on els catalans romangueren d'una manera estable més de setanta anys. Es presta també una atenció especial a les migrades restes arqueològiques que queden d'aquella fenomenal aventura a la Grècia continental (sobretot torres i castells), al record tan negatiu que ha deixat en el folklore grec i a la conversió de l'aventura almogàver en un mite nacional tant a Grècia com a Catalunya, tot i que des de posicionaments diametralment oposats.

PARAULES CLAU: Bizanci, Catalunya, casal d'Aragó, Companyia Catalana, arqueologia, folklore, literatura, mite

Pocs episodis han deixat una més fonda empremta en la historiografia, la literatura, el folklore i, al capdavall, en l'ideari col·lectiu dels pobles que els protagonitzaren com la presència catalana en terres de l'Orient llatí durant la catorzena centúria. El trasllat de Sicília a Constantinoble de prop de set mil homes —soldats d'infanteria, en la seva immensa majoria, dels millors de la seva època— amb l'objectiu d'aturar l'imparable avanç turc que amenaçava seriosament les fronteres orientals de l'Imperi bizantí; l'èxit de les seves campanyes militars en ciutats i territoris allunyadíssims d'Anatòlia; la mort a traïció del seu cabdill segurament per ordre del fill d'aquell qui els havia contractat, l'emperador Andrònic II Paleòleg; la tristament famosa venjança catalana, que assolà àmplies regions de Tràcia, Macedònia i Tessàlia; la seva victòria contra tot pronòstic damunt de la flor i nata de la cavalleria franca a la batalla d'Halmirós i la consegüent ocupació i domini —sobreposant-se a tota mena d'amenaçes tant internes com externes— del ducat d'Atenes i, més tard, del de Neopàtria durant més de setanta anys, són ingredients prou potents per elevar aquella campanya militar a la categoria de mite. Dels principals caires del mite almogàver, tant a Grècia com a Catalunya, ens n'ocuparem a la segona part del nostre article, per tal com ara s'imposa la necessitat de traçar breument les principals fites de la presència militar catalana a la terra de l'Hèllade.

UNA PRESENCIA, DUES ETAPES

La mal anomenada batalla del Cefís, que, com ja va demostrar fa anys l'historiador David Jacoby,¹ tingué lloc el 15 de març de 1311 prop de la ciutat d'Halmirós, al sud-est de Tessàlia i no pas a Beòcia, marcà un punt d'inflexió en la presència catalana a Grècia. Des de l'arribada de Roger de Flor, antic cavaller del Temple reconvertit en mercenari, i els seus almogàvers a Constantinoble l'any 1303, i fins a aquella memorable batalla, els nostres avantpassats exerciren un paper clau en la història de l'Imperi bizantí, que havien de salvar del perill turc que amenaçava cada cop més seriosament les seves fronteres orientals, però del qual acabaren essent uns mortals enemics, com veurem a les pàgines que segueixen. I justament per aquest motiu, al costat de Ramon Muntaner, que seguí de prop aquella memorable aventura fins a l'estiu de 1307 —en qualitat d'administrador dels béns de la Companyia—, els principals historiadors bizantins (Geòrgios Paquimeres i Nicèfor Gregoràs, sobretot) els dedicaren un bon munt de pàgines en les quals no els estalvien retrets, de manera que les fonts catalanes i gregues són, al mateix temps, complementàries i oposades, com comprovarem també tot seguit. A partir, però, de la batalla d'Halmirós, amb la consecució, d'una manera totalment inesperada, d'un territori en el qual poder establir-se (el ducat d'Atenes, ampliat, anys més tard, amb el de Neopàtria) i posar fi a una vida errant que havia durat gairebé deu anys, els almogàvers deixaren de tenir interès per als cronistes grecs,

* Adreça de contacte: eyensa@xtec.cat

que no els veien ja com un perill per a la supervivència de l'Imperi, i les fonts històriques, tret de comptadíssimes excepcions, els condemnen a un silenci que només es veurà compensat pels obscurs registres cancellerescos, que guarden memòria de la seva vida sedentària en aquella mena de terra promesa, una vida, però, que, com demostren les escasses restes materials que ens n'han pervingut, no estigué mai exempta de perills i d'amenaces constants.

1303-1311: PACTE I TRENCAMENT AMB L'IMPERI

L'arribada de la Companyia Catalana a Bizanci l'any 1303 fou fruit de la confluència casual de dues circumstàncies que tenien lloc a banda i banda de la Mediterrània. El mes d'agost de 1302 se signà a Sicília la pau de Caltabellotta, que posava fi a l'anomenada Guerra del Vespro, que pròpiament fou una sèrie de guerres que tingueren el seu inici en la revolta de les Vespres Sicilianes —l'aixecament del poble de Palerm contra la guarnició angevina present a la ciutat— i que comportà el desembarcament a l'illa de Pere el Gran d'Aragó el 1282. Aquesta pau posava fi, doncs, a l'enfrontament entre Frederic II de Sicília i el monarca angeví Carles II de Nàpols pel control d'aquesta important illa mediterrània, que passà a integrar-se a l'òrbita de la Corona d'Aragó.

Fos com fos, la Companyia Catalana, que, com a cos militar mercenari que era, havia estat contractada per Frederic II, quedà sense feina, i el seu cabdill, Roger de Flor, es veié en la necessitat de buscar un nou camp de batalla i un nou senyor a qui servir. I aquesta ocasió se li presentà d'una manera inesperada quan s'assabentà que l'emperador bizantí Andrònic II Paleòleg (1282-1328) freturava d'una tropa com la que ell acabdillava per fer front als turcs, que s'acostaven perillosament a la riba asiàtica de la mar de Màrmara i ja havien conquerit una bona colla de ciutats de l'Àsia Menor. Roger i l'emperador bizantí entraren en tractes i tancaren un acord econòmic que comportà el trasllat de la Companyia Catalana a Constantinoble, on arribà la tardor de 1303. Integraven la Companyia uns mil cinc-cents cavallers, uns quatre mil soldats d'infanteria i un miler d'homes de mar, segons Ramon Muntaner, que els acompanyava i que segurament exagerà les xifres.² En efecte, el cronista de Peralada exercí les funcions de canceller, de mestre racional i d'administrador, i ens ha deixat un relat de primera mà almenys fins a 1307, en què tornà a Catalunya per les seves desavinences amb qui aleshores era el seu cap, Bernat de Rocafort. Com veurem, la seva visió dels fets contrasta sovint amb la que dels mateixos esdeveniments ens han llegat els historiadors i els cronistes bizantins.³

Tot i els esforços del vell emperador per congraciar-se amb Roger i les seves indisciplinades tropes —que es plasmaron en el nomenament d'aquest com a megaduc i el seu matrimoni amb Maria Asanina, filla del deposat tsar de Bulgària Ivan Asen III i de la neboda d'Andrònic, Irene Paleologuina—, les dissensions no trigaren a arribar. Ja

els primers dies de l'estada dels almogàvers a Constantinoble hi hagué un greu altercat amb la comunitat de mercaders genovesos del barri de Gàlata, aliats de l'Imperi, que gaudien d'una sèrie de privilegis comercials com ara una exempció total d'aranzels. La seva primera acció militar que mereix ser reportada aquí tingué lloc a l'anomenada península d'Artaqui, a la riba asiàtica del Bòsfor, on l'emperador els feu traslladar no sols per foragitar les tropes turques que assolaven la regió, sinó amb la secreta intenció d'allunyar-los de la capital imperial. S'establiren tot l'hivern a la ciutat de Cízic, des de la qual feren front amb gran èxit a les tropes turques, per bé que a un preu molt alt per a la població grega local, que tractaren com a un autèntic súbdit de guerra fent-li patir tota mena d'humiliacions, segons Paquimeres. En aquesta ciutat, a més, esclatà un altre incident molt seriós que un any després acabaria tenint conseqüències tràgiques per a Roger de Flor: l'enfrontament sagnant amb l'altre cos mercenari de l'emperador, els alans, un poble d'origen escita provinent del nord del Danubi i de la mar Negra, que se saldà amb la mort, entre d'altres, del fill del seu cap, anomenat Girgan per Muntaner i Georgús per Paquimeres.

La campanya de la primavera següent a l'interior d'Anatòlia, si bé aconseguí reconquerir moltes fortaleses que havien caigut en mans dels turcs i restaurar les guarnicions de les ciutats que havien patit les seves incursions l'any anterior, i tot i que infligí als otomans severes derrotes prop de la ciutat d'Àulax (de la qual desconeixem la ubicació exacta) i als peus de la muntanya del Taure (l'actual Toros, a la frontera mateixa del regne cristià d'Armènia) —si és que aquesta batalla s'arribà a lliurar mai, cosa que posen en dubte alguns historiadors moderns, que la consideren fruit de la desbordant imaginació de Muntaner—, aquella campanya, doncs, no es veié lliure tampoc de tota mena d'excessos contra la població grega. Paquimeres, disposat sempre a rebaixar l'indubtable mèrit de les victòries almogàvers, aixecà acta de totes aquelles malvestats, segurament amb un deix d'exageració, en les seves *Relacions històriques*: «Era cosa de veure els béns dels malaurats romans [els grecs] arrabassats, les donzelles i les dones deshonorades, els vells i els sacerdots portats en captiveri, patint càstigs sempre nous que la desprietada mà dels llatins [els catalans] els imposava, amb la destralt sempre a punt de caure damunt son coll si no posaven de manifest llurs tresors i llurs riqueses» (II, 7, 3). Aquest comportament tan poc edificant vers aquells a qui suposadament havien anat a alliberar, unit a actes de supèrbia intolerables a ulls dels bizantins perpetrats per dos capitans dels almogàvers que s'havien unit a l'expedició, Berenguer d'Entença i, sobretot, Bernat de Rocafort, deterioraren encara més les seves relacions amb Andrònic i, molt especialment, amb el seu fill i coemperador, Miquel IX.

En efecte, ambdós, però molt especialment el segon, que havia esdevingut un enemic mortal de Roger, no deixaven de veure'l com el cap d'una tropa incontrolable que no respectava res ni ningú i que no es veia lliure de la sospita d'haver anat a Constantinoble amb la secreta intenció

de conquerir-la en benefici de Carles de Valois, comte de Provença i rei de Sicília, casat el 1301 amb Caterina de Courtenay, neta de Balduí II, el darrer emperador llatí de Constantinoble.⁴ Aquestes hostilitats, que eren ja del tot públiques, i els recels mutus creixents desembocaren, el mes d'abril de 1305, en l'assassinat a traïció de Roger de Flor per una colla d'alans al palau d'Adrianòpolis, on havia anat a acomiadar-se del príncep Miquel IX abans d'enfilat el camí cap a Anatòlia per prendre possessió dels territoris conquerits l'any anterior. El jove i ambiciós Miquel —les desavinences del qual amb el seu pare Andrònic, que sempre mostrava amb Roger i els seus homes una paciència infinita, eren ben notòries— no sembla pas aliè als plans dels alans d'assassinar Roger en revenja per la mort del fill del seu cabdill un any abans, de manera que aquests no foren més que el braç executor d'aquell crim que havia de canviar radicalment la història de la Companyia Catalana i les seves relacions amb l'Imperi.

L'assassinat, amb traïdoria, de Roger fou l'inici de la famosa Venjança Catalana, que els historiadors bizantins pinten amb els més negres colors i que es desfermà arran d'aquest fet i, sobretot, de l'esquarterament, a la ciutat tràcia de Rodostó (actual Tekirdağ), dels ambaixadors de la Companyia, que havien anat a declarar oficialment la guerra a Andrònic, segons el costum català de presentar el memorial de greuges i de deseixir-se de l'autoritat d'aquell al qual hom estava sotmès.⁵ La ira anticatalana no respectà ni tan sols l'almirall Ferran d'Aunés, malgrat haver-se casat amb una dama grega emparentada llunyanament amb l'emperador mateix i haver adoptat la religió ortodoxa. Tant ell com part de la seva família bizantina foren passats a coltell per la turba amotinada. Perseguits pels seus antics protectors, els almogàvers es refugiaren a Gallípoli (l'actual Gelibolu), a l'estret dels Dardanels, que es convertí en la plaça forta de la Companyia, d'un gran valor estratègic, i on romangueren dos anys (1305-1307) assolant tota la regió fins al punt, com reconegué Muntaner mateix, «que res no s'hi collia» (*Crònica*, cap. CCXXXI).⁶

Un cop hagué devastat tota la Tràcia, la Companyia emprengué la seva fatal marxa cap al sud, fins a Macedònia, «e pensaren de consumir aquella encontrada, així con havíem fet a aquella de Gallípol e de Contastinoble e d'Adrianople», continua dient Muntaner (cap. CCXXXIII), que, lluny de qüestionar la violenta reacció dels seus companys d'armes, la considera del tot justa en resposta a les malvestats dels seus antics aliats. Des de la seva base d'operacions a Macedònia, establerta a la península de Cassandria, on romangueren dos anys (de l'estiu de 1307 a la primavera de 1309), atacaren sense èxit la ciutat de Tessalònica (la segona plaça forta de l'Imperi), protegida per una ferma muralla que els catalans, mancats de l'armament necessari, no pogueren esfondrar. Més èxit tingueren els seus atacs contra els monestirs de la comunitat monacal del mont Athos, que atresoraven immenses riqueses procedents de generoses donacions de membres de la família imperial bizantina, dels sobirans dels Balcans

i, en general, de tota la noblesa i el clergat dels estats ortodoxos. En aquesta comunitat monàstica, el mal record dels catalans ha pervingut fins avui dia i n'ha quedat també algun rastre en la historiografia sèrbia.⁷

Un cop devastada tota Macedònia i aixecat el setge de Tessalònica, els catalans, encalçats tothora per un hàbil general bizantí de nom Khandrinós, travessaren els imponents monts Olimp i Ossa i davallaren fins a la fèrtil plana de Tessàlia, que també assolaren sense pietat amb les seves demolidores ràtzies. Si hem de creure el monjo grec Teòdul en la seva feixuga i bon punt exagerada versió dels fets, les destruccions causades pels almogàvers en aquesta regió superaren tots els horrors viscuts fins aleshores: «Tot desaparegué, tot fou consumat, tot quedà ple de morts, de cadàvers, víctimes de la més espantosa i horrible carnisseria. Els corrents de sang que en els rius han reemplaçat arreu les aigües s'estanquen a les valls i fins i tot s'esdevé que, omplint completament llur areny, desemboquen, ai!, al mar, arrossegant cossos humans per a pastura de peixos, uns de mig morts, altres morts de fa temps, alguns de traspassats, altres d'encara conscients de llurs sofrències, trist i ingrat espectacle per a la vista.»⁸ I precisament quan campaven a pler pel despotat de Tessàlia, regit aleshores pel pusil·lànim Joan II Àngel, foren contractats, l'any 1310, pel duc franc d'Atenes, Gualter V de Brienne, en son desig d'estendre els seus dominis cap al nord. Ben aviat, però, esclataren les desavinences entre ambdós bàndols (causades, en part, per la negativa del duc de pagar-los la soldada acordada) i els almogàvers i Gualter s'acabaren enfrontant a la plana d'Halmirós en la memorable batalla que marcaria l'inici de la dominació catalana a la Grècia continental durant més de setanta anys.

LA GRÈCIA CATALANA: ORGANITZACIÓ INTERNA DELS DUCATS

La batalla d'Halmirós suposà la fi sobtada del domini borgonyó a Grècia i la transformació de la Companyia Catalana —fins aleshores una força militar en continu moviment— en un ens polític amb una base territorial i una població estable. Els dies immediatament posteriors a la batalla, els almogàvers ocuparen, sense pràcticament cap resistència, els principals castells del ducat: Tebes, Livàdia i Atenes, habitats pel que avui en diríem la població civil i per les dones i els fills dels nobles francs que ells mateixos havien estossinat en aquella batalla. Més encara, segons Muntaner, «així partiren-se la ciutat d'Estives [Tebes] e totes les viles e els castells del ducat, e donaren les dones per mullers a aquells de la Companyia, a cascú segons que era bon hom, e daven a tal tan honrada dona, que no li tanguera a ell que li donàs aiga a mans» (cap. CCXI). De les paraules de Muntaner es desprèn la gran diferència de rang entre els almogàvers i els nobles francs, que ells mateixos havien pràcticament anihilat, contra tot pronòstic, en aquella memorable batalla. El sentit de les paraules del cronista català és clar: en una situació normal, les mullers i

filles dels nobles francs no haurien acceptat els almogàvers, que en molts casos acabarien essent els seus nous pares i marits, ni tan sols com a servents que els aboquessin aigua per rentar-se.⁹ La Companyia no incloïa representants de l'alta noblesa i molt pocs de la baixa noblesa, i per aquest motiu oferiren el ducat que acabaven d'aconseguir, per torn, als dos únics nobles francs que sobrevisqueren a aquell carnatge: Bonifaci de Verona i Roger Desllor.

El primer, senyor de la tercera part del Negrepont (Eubea), definit per Muntaner com a «molt prohom e bon» que «tots temps havia amada la Companya» (cap. CCXL), refusà l'ofertament, possiblement per no contrariar la poderosa república de Venècia, que tenia importants interessos a l'illa d'Eubea, així com la resta d'enemics dels catalans: els barons francs del principat d'Acàcia, els sebastocràtors de Tessàlia i de l'Epir i l'emperador bizantí mateix. Així les coses, els catalans oferiren el ducat d'Atenes al segon captiu d'alt rang que havien fet presoner en aquella batalla, el cavaller rossellonès Roger Desllor (o Deslaur), que l'acabà acceptant i que rebé, en compensació, el castell de Salona (Àmfissa), a la Fòcida, i la mà de la vídua del seu darrer ocupant, Tomàs III d'Autremencourt (o Stromencourt), mort a Halmirós al costat, entre d'altres, del duc d'Atenes; de Reinald de la Roche, senyor de Damala; d'Alberto Pallavicini, senyor de Bodonitza, i de Giorgio I Ghisi, baró d'Eubea i senyor de Tinos, Míkonos, Ceos i Sérifos. La noblesa franca havia quedat completament esborrada de la Grècia central i els esforços de la vídua de Gualter, Joana de Châtillon, per resistir als invasors catalans des de l'Acropòlis d'Atenes i els esforços del fill d'ambdós, Gualter VI, per recuperar el ducat del seu pare, amb l'ajuda del papat i de les monarquies francesa i angevina, fracassaren estrepitosament.

En qualsevol cas, és admirable, en paraules de l'historiador anglès Peter Lock, la notable habilitat dels conqueridors del ducat d'Atenes, fins a aquell moment membres d'un exèrcit errant, per organitzar administrativament i militar aquell nou feu, habilitat «wich might not be expected from a band of freebooters».¹⁰ L'organització dels ducats, des del punt de vista administratiu i militar, difereix ostensiblement de la que trobem en l'època franca, en la qual el ducat d'Atenes tenia l'estructura d'un estat feudal tradicional, fortament centralitzat, amb la població d'origen franc concentrada en les dues ciutats més importants, Tebes i Atenes, i amb una segregació pràcticament total de l'element autòcton, que no exercí cap paper rellevant en el govern i la defensa de les ciutats. En canvi, en ocupar els almogàvers el ducat i després de repartir-se la terra i les propietats guanyades per conquesta —excepció feta, com ha puntualitzat molt encertadament Jacoby, d'algunes terres i castells que seguiren essent propietat col·lectiva de la Companyia—,¹¹ la cohesió pròpia d'aquell exèrcit, enfortida amb el temps i posada a prova contínuament pels nombrosos enemics a què hagué de fer front, va ser substituïda per una organització territorial descentralitzada. Els conqueridors crearen una comuna (*universitas*) en cadascuna de les ciutats ocupades, que feia servir el segell de

la Companyia —el famós segell amb l'emblema de sant Jordi i la nova inscripció «Exèrcit de francs a la regió de Romània»—, mentre que els seus dirigents (síndics) tenien el dret d'atorgar privilegis. Així mateix, en lloc de l'assemblea general de l'exèrcit que es reunia regularment durant la migració de la Companyia, es constituí un consell central format pels representants de les diverses comunes que decidia sobre qüestions polítiques importants i promulgava lleis. Va ser aquesta corporació, per exemple, la que l'any 1312 envià el seu primer dirigent, Roger Desllor, a la cort de Frederic II de Sicília per demanar-li que acceptés sota la seva jurisdicció i protegís el ducat que acabaven de conquerir. Tot i que d'aquesta manera la Companyia perdria bona part de la seva independència, continuà existint com a corporació autònoma sota la sobirania reial fins a la caiguda dels ducats en mans florentines i turques.

Amb l'ocupació efectiva del ducat d'Atenes, ampliat amb el de Neopàtria, el sud d'Eubea i l'illa d'Egina arran del matrimoni del vicari general Alfons Frederic, fill il·legítim de Frederic II de Sicília, amb Marulla de Verona i de la seva campanya militar els anys 1318-1319 per la Ftiòtida i la Fòcida, s'inicia pròpiament el domini català als ducats d'Atenes i Neopàtria, que restaran vinculats a la branca siciliana del casal d'Aragó —de manera efectiva a partir de 1312, amb el nomenament (més administratiu que efectiu) de Manfred, fill de Frederic II i de només cinc anys d'edat, com a primer duc català d'Atenes— fins a la mort de Frederic III sense descendència masculina l'any 1377. Aquesta vinculació als monarques sicilians s'estroncà l'any 1380, quan els consells municipals de les principals ciutats dels ducats van apel·lar conjuntament al rei Pere III el Cerimoniós perquè els acceptés sota la seva jurisdicció. Les condicions que els síndics i consellers dels ducats catalans de Grècia fixaven per reconèixer Pere III com a sobirà foren posades per escrit en els anomenats *Capítols d'Atenes*, un extens document redactat en català a l'Acropòlis d'aquesta ciutat el 20 de maig de 1380 i ratificat pel rei catalanoaragonès a Lleida l'1 de setembre del mateix any.¹²

En aquest document excepcional, que tenia el valor d'una autèntica constitució, s'establia, entre altres normes, que el dret públic i privat dels ducats fos el dels Usatges de Barcelona, es regulava la prohibició dels matrimonis entre catalanes i grecs (els de catalans amb gregues eren tolerats) i s'establia la necessitat d'impedir que els béns públics o privats fossin cedits a l'Església. Aleshores, però, els ducats es trobaven ja molt debilitats com a conseqüència dels enfrontaments civils que havien patit a la dècada dels seixanta i, sobretot, de l'ocupació i saqueig de Tebes i Livàdia per la Companyia Navarresa capitanejada pel cavaller Juan de Urtubia. Aquesta expedició fou finançada per l'hàbil comerciant florentí Nerio Acciaiuoli, que ja havia arrabassat Mègara als catalans i que acabaria ocupant l'Acropòlis d'Atenes (el castell de Cetines) el 2 de maig de 1388, després d'un setge que durà més d'un any i malgrat la defensa aferrissada d'aquell superb monument per part del governador de la ciutat i capità Pere de Pau,

que esperà debades l'ajuda promesa per Joan I, el nou monarca que un any abans havia succeït Pere III en el tron del casal d'Aragó. En els vuit anys següents, Nerio estengué el seu domini a la resta de ciutats i viles dels ducats catalans (Neopàtria, la capital del ducat del mateix nom, caigué a les seves mans possiblement el 1390), de manera que el 1394 només l'illa d'Egina restava sota poder d'una família catalana, els Caupena, com veurem en l'apartat següent.

Poques coses sabem de la vida interna i de l'administració dels ducats durant la dominació catalana, ja que la documentació cancelleresca que ens en parla (i que n'és la font principal) se sol limitar al nomenament dels diferents càrrecs administratius, judicials, religiosos i militars (cancellers, notaris, procuradors, jutges, agutzils, bisbes, arquebisbes, veguers, capitans i castellans —alguns dels quals, sobretot els religiosos, no arribaren ni tan sols a ser exercits d'una manera efectiva—), a afers privats com ara testaments i donacions diverses i a resoldre desavinences, tant internes com externes, amb els veïns francs i venecians, sobretot. En aquest sentit, el *Diplomatari de l'Orient català*, d'Antoni Rubió i Lluch, que aplega més de set-cents documents relacionats, tot i que no d'una manera exclusiva, amb els ducats grecs, és d'una importància capital.

Pel que fa a les relacions entre catalans i grecs, s'observa, durant el domini català, una certa relaxació de les estrictes normes que, en el període borgonyó immediatament anterior, prohibien els matrimonis mixtos, exclouïen els grecs del dret de ciutadania i els impedien heretar o llegar béns. Com ha exposat a bastament Kenneth Setton, durant el període català hi hagué moltes excepcions a aquestes normes.¹³ D'entre els diversos grecs que jugaren un paper important en l'administració catalana dels ducats i de la ciutat d'Atenes en particular, Demetrios Rendi ocupa un lloc de privilegi. Se li concedí, com a deu o dotze grecs més que figuren en els registres cancellerescos, el dret de ciutadania franca i tots els privilegis que comportava, i se'l recompensà amb diverses propietats a Atenes i a Tebes en agraïment pels seus serveis com a soldat a Mègara, que defensà valerosament, tot i que sense èxit, dels atacs de Nerio Acciaiuoli, i com a notari a la Cetines catalana. I foren molts, al capdavant, els grecs que participaren, juntament amb els catalans, en el consell municipal de la ciutat d'Atenes (com també en els d'altres ciutats), tal com deixa entreveure Pere el Cerimoniós en referir-se, en un document, als «síndichs e prohomens e universitat de Cetines, axí franchs com grechs».¹⁴

Tanmateix, tot i la pobresa i l'escassetat dels pobladors catalans d'Atenes, en aquesta ciutat la llengua catalana s'hi mantingué ben viva, com posen de manifest els *Capítols* citats anteriorment, redactats en català, així com la majoria de la correspondència que mantingueren Pere III i el seu fill, Joan I, amb els seus súbdits establerts als ducats grecs i amb diversos dignataris de Morea i de la Grècia continental. Del fet que el català era la llengua d'ús més habitual a Atenes —i a la resta de ciutats dels ducats— en dona fe, per exemple, un document emès per la Cancelleria Reial de Sicília el 6 d'abril de 1368 en el qual

s'assegura que els estatuts de la Companyia havien estat redactats, anys abans, «in vulgare sermone catalano ydyomate».¹⁵ I en un altre document, que porta la data del 7 de gener de 1372, es confirma un privilegi d'exempció de certes servituds contingut «in carta videlicet de pappiro et vulgari catalanorum eloquio, secundum usum et mores civitatis eiusdem».¹⁶

En aquella ciutat petita i empobrida que era Atenes hi podem rastrejar, en època catalana, el pols d'una mínima vida cultural que desmenteix la imatge que ens en donen els historiadors bizantins (i el folklore i la literatura grega contemporània, com veurem en els dos darrers apartats del nostre article), que ens la presenten com un erm i en un estat constant de barbàrie. Com va posar en relleu fa més de cent anys l'historiador grec Spirídon Lambros, durant el domini català es copiaren a Atenes almenys tres manuscrits que contenien obres d'autors antics (una tercera part dels que tenim documentats en aquesta ciutat fins a la caiguda de Constantinoble).¹⁷ I en aquest punt no podem deixar de referir-nos breument al famós elogi de l'Acròpolis el text del qual, redactat per Pere el Cerimoniós l'11 de setembre de 1380, fou localitzat per Rubió a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'elogi, relativament breu, glossava la decisió del monarca d'enviar una guàrdia de dotze homes d'armes, que precisa que han de ser balletes, «hòmens de bé, que sien bé armats e bé aparellats», per a la protecció del castell de Cetines (l'Acròpolis atenesa), que definia com a «la pus richa joya qui al mont sia».¹⁸ Com ja va assenyalar Rubió en l'estudi monogràfic que li va dedicar fa prop d'un segle, aquestes paraules —que precedeixen en més de cinquanta anys l'encès elogi de Ciriaco d'Ancona (o Ciriaco de Pizzicollì), plenament imbuït ja de l'esperit renaixentista— tenen un altíssim valor estètic i projecten un raig de llum que aclareix per un moment el fosc horitzó medieval.¹⁹

RESTES MATERIALS DE LA PRESENCIA CATALANA A GRÈCIA: TORRES I CASTELLS

Un cop descartat l'origen català de les dues obres artístiques i arquitectòniques que tradicionalment s'havien relacionat amb l'estada dels nostres avantpassats a la ciutat de Pèricles durant més de setanta anys (el fresc de l'anomenada Mare de Déu Catalana, localitzat a mitjan segle XIX entre les restes de l'església del Profeta Elies, al barri atenès de Plaka, i exposat avui al Museu Bizantí i Cristià d'Atenes, i la torre franca de l'Acròpolis, que presidia els Propileus i que fou enderrocada en mala hora l'any 1874), i un cop admès que els catalans establerts a Atenes, Tebes, Livàdia, Àmfissa, Làmia, Hipati i altres ciutats dels seus dominis no encunyaren mai cap moneda, sinó que utilitzaren les monedes franques anteriors o, més freqüentment encara, les venecianes (tornesos i *soldinos*, fonamentalment),²⁰ només els castells i les torres que es drecen encara, imponents, per tota la geografia grega, des de Làmia al nord, Egina al sud, Carist a l'est i Lidoriki a l'oest,

són un callat record del pas de la Companyia per la terra dels déus.²¹ Però ni tan sols en aquest cas podem parlar de restes netament catalanes, ja que, en la majoria de casos, es tracta de construccions bizantines (sovint bastides damunt de restes clàssiques) que els comtes francs (en el cas del ducat d'Atenes), els sebastocràtors de Tessàlia (en el cas de bona part dels castells del ducat de Neopàtria) i els triarques del Negrepont (Eubea) reutilitzaren i adaptaren a les seves necessitats, com també feren els catalans durant el seu domini.

Només els castells de Stiri i Dàulia (a Beòcia) i, sobretot, el de Siderocàstron, al nord de la Ftiòtida, semblen tenir història exclusivament durant la dominació catalana. En cap d'ells, però, no s'hi han dut a terme obres de restauració, malgrat la importància que tingué sobretot el darrer per a la defensa de la frontera nord dels dominis catalans a Grècia, que el feu mereixedor del qualificatiu de «clau del ducat d'Atenes» («clavis Athenarum ducatus») en un document datat a Messina el 18 de maig de 1367 i publicat per Rubió.²² Per si això fos poc, dos d'aquests tres castells (els de Stiri i Siderocàstron), dels quals res no en diuen les fonts historiogràfiques abans i després dels catalans, presenten problemes d'ubicació,²³ i les restes que s'hi conserven enmig de l'espessa vegetació que se n'ha emparat (murs bastits amb pedres irregulars, toves i argamassa, alguna cisterna i, en el segon cas, una torre) són migradíssimes i d'escassa importància.²⁴ Si comparem l'estat de tots aquests castells amb aquell que pogué veure i descriure Rubió l'any 1909 en el seu tercer i darrer viatge a Grècia, veiem com alguns han estat objecte de campanyes més o menys afortunades de restauració (és el cas dels castells de Livàdia, Carist, Làmia, Hipati o Atenes —l'Acròpolis atenesa, és a dir, el castell de Cetines—), mentre que d'altres, com els de Dàulia, Stiri, Siderocàstron, Àmfissa o Lidoriki, així com bona part de les torres, han estat víctimes de la descurança humana, amb el resultat que avui dia es conserven molt pitjor que fa cent anys. I el que degué ser segurament el castell més impressionant de tots, el de Tebes, capital administrativa del ducat d'Atenes —bastit per Nicolau II de Sant Omer de 1258 a 1274 i que, segons la *Crònica de Morea*, podia hostatjar un emperador amb la seva cort—, fou enderrocat pels catalans (sempre segons la *Crònica de Morea*) per por que caigués en mans de Gualter VI de Brienne, fill de Gualter V, mort pels catalans a la batalla d'Halmirós i que, amb l'ajuda de la Casa d'Anjou i del papat, maldà inútilment per recuperar el ducat que havien arrabassat al seu pare les tropes almogàvers l'any 1311. Només en resta dempeus la que segurament fou la torre de l'homenatge o *donjon*, recentment restaurada. De la resta de castells, mereixen una menció especial el de Livàdia, que ha estat objecte de diverses campanyes de restauració i del qual tenim alguna foto antiga, corresponent a la visita que hi feu Rubió l'any 1909.

Aquest castell conservà durant l'ocupació catalana el cap de sant Jordi, la relíquia més cobejada pels nostres monarques, que, sense èxit, maldaren perquè els fos enviada a Barcelona. La relíquia, però, acabà a Egina —on

fou traslladada en caure el castell de Livàdia en mans de Nerio Acciaiuoli en data indeterminada, però posterior a 1385— i allí fou custodiada per la família catalana dels Caupena, que controlà aquella illa fins a mitjan segle xv, quan feia més de cinquanta anys que els dominis continentals havien caigut en mans dels florentins, primer, i dels turcs, després. D'allí, la preuada relíquia arribà a Venècia arran de la cessió que d'aquesta illa feu a la Sereníssima el darrer Caupena, Antoni II, l'any 1451, en morir sense descendència. I, després de caure en l'oblit durant segles, l'historiador americà Kenneth Setton la descobrí, d'una manera ben rocambolesca, a l'abadia de San Giorgio Maggiore l'any 1971.²⁵

El darrer castell a ser restaurat ha estat el d'Hipati (capital del ducat de Neopàtria), algunes fotos aèries del qual ens recorden l'encertada definició que en feu l'historiador i viatger francès Jean Alexandre Buchon, que a mitjan segle XIX el definí com un «château aérien», com una «création de fée».²⁶ Les restes que n'han sortit a la llum, però, són ben escasses, i queden reduïdes a un parell de cisternes (damunt d'una de les quals es devia dreçar la torre de l'homenatge, alguns carreus de la qual podem veure escampats per terra), el mur que protegia aquest recinte pel nord i l'oest (pel sud i per l'est, el turó espatat li donava una protecció natural), uns murs transversals, de pocs centímetres d'alçada, que arrenquen d'aquesta muralla i arriben fins al cim del turó, i la base d'una torre rodona a la cara sud, relativament ben conservada i que tot apunta que fou bastida pels catalans arran de la conquesta del castell per Alfons Frederic l'any 1319.²⁷

Tot i que l'Acròpolis d'Atenes (el castell de Cetines) tingué una importància més simbòlica que estratègica (recordem que la capital administrativa del ducat fou Tebes i no pas Atenes), no podem deixar d'esmentar breument les transformacions que experimentà aquest monument ja en època dels ducs francs de les famílies De la Roche i Brienne, que regiren els destins de la ciutat de Tebes des de 1204 fins a 1311, en què caigué en mans dels catalans, que el senyorejaren fins a 1388. Els Propileus —l'esplèndida construcció inacabada atribuïda a Mnèsicles que fa de pòrtic al conjunt monumental de l'Acròpolis— es convertiren en la residència del duc, s'hi bastí un pis superior i s'hi afegí una capella privada d'una sola nau dedicada a sant Bartomeu, construïda damunt de l'anomenada cisterna de Justinià; el Partenó continuà funcionant en època catalana com a basílica, dedicada a santa Maria, amb una torre quadrada al seu extrem sud-oest que sobresortia per damunt del frontó i del teulat i que feia les funcions de campanar, i l'Erecteu es convertí en la residència de l'arquebisbe llatí. Tota una sèrie de canvis arquitectònics i d'ús dels quals avui no queda pràcticament cap rastre (per la dèria de retornar a aquest monument l'estructura que tingué en temps de Pèricles) i que li donaren l'aspecte d'una autèntica fortalesa dins de la fortalesa que ja de per si era l'Acròpolis.²⁸

Les torres de defensa escampades arreu dels ducats catalans de Grècia remunten també, en opinió de la majoria

d'investigadors, a l'època franca, per bé que en alguns casos tenim informació que apunta al fet que algunes d'aquestes construccions eren netament catalanes. El seu estat de conservació és, en general, força dolent i n'hi ha ben poques que hagin mantingut l'estructura intacta, des de la base fins als merlets. Algunes, com les d'Agia Marina, Andíkira, Gla, Iliki o Skhimatari, fins i tot han desaparegut, víctimes del pas de temps i de la descurança humana. Malgrat tot, d'altres, com les de Vraonas, Inoi, Haliartos o Hipsilandi, amb murs que superen els deu metres d'altura, es troben en un estat de conservació relativament satisfactori, i en el seu interior es poden distingir encara restes dels diferents pisos. No és aliè a aquest estat de conservació en general tan dolent el fet que ben poques d'aquestes construccions hagin estat objecte de campanyes estatals o privades de restauració, i que, en canvi, algunes hagin estat utilitzades per a finalitats ben diferents d'aquelles que en determinaren la construcció, com ara per donar refugi a bandolers abans de la Guerra d'Independència o, més freqüentment, per aixoplugar-hi el bestiar. Es tracta, en tots els casos, de torres aïllades que segueixen una tècnica constructiva estàndard: carreus antics als cantons i a les tres o quatre primeres fileres inferiors i, a la resta, pedres irregulars més petites, unides amb morter i combinades amb toves als cantons, tècnica constructiva compartida amb els castells i que és típica de l'època francocatalana, per bé que, com a tal, remunta al període de dominació bizantina d'aquests territoris (per no parlar fins i tot dels darrers segles de l'Imperi romà) i s'estén fins al període venecià i turc. De forma normalment quadrada, les seves mides originals variaven d'un cas a l'altre, però la gran majoria de torres devia tenir, en origen, una altura de 7,50 a 9,50 metres.

Una qüestió clau respecte de la qual els historiadors no han tingut, fins fa pocs anys, una opinió unànime ha estat la de la funció d'aquestes torres. Tot sembla indicar que, més que tenir una finalitat estratègica o defensiva, constituïen fonamentalment un símbol del control efectiu d'aquests territoris d'interior per part dels seus propietaris (que pertanyien a la capa més baixa de la noblesa franca i catalana, ja que les famílies dels estrats nobiliaris més alts residien als castells, dels quals, en alguns casos, devien tenir el control efectiu), per bé que no hem de descartar en absolut que algunes fossin construïdes puntualment en llocs estratègics per controlar el pas d'homes i mercaderies, com és el cas de les torres de Livadostra i Andíkira, al golf de Corint, o bé que poguessin servir també, en moments d'inestabilitat, per a la protecció dels seus propietaris i, en general, de la població civil que treballava en els seus feus.²⁹

A banda d'aquestes construccions defensives (torres i castells), puntualment i sovint d'una manera ben casual, s'ha descobert alguna resta de caràcter privat, com ara la matriu del segell del mallorquí Bernat Saguàrdia, membre de la Companyia, amb el qual aquest personatge fou enterrat segurament durant l'estada dels almogàvers a Tràcia (1305-1307), així com pobles que sembla que foren

bastits i habitats, en una gran part de la seva història, en l'època en què els nostres avantpassats senyorejaven la Grècia central.

Aquest és el cas d'un llogarret que s'estén als peus de la torre de Pànakto, a Beòcia, excavat els anys 1991-1992 i novament l'any 1999 per l'Escola Americana d'Arqueologia d'Atenes i que deu oferir una imatge molt semblant a la de la majoria de pobles grecs de l'Àtica, Beòcia, la Ftiòtida i la Fòcida sota domini català. Els objectes trobats són senzills i d'escàs valor (tret d'alguns localitzats a l'església), la qual cosa ens porta a pensar que la població es dedicava a l'agricultura i a la ramaderia i que pertanyia a un estatus social mitjà o baix (els objectes trobats a l'església apunten que la població era autòctona i practicava la religió ortodoxa). L'excavació, els resultats de la qual van ser exposats amb tot detall en un llarg article,³⁰ va treure a la llum diverses cases i una petita església amb un cementiri annex. Entre els objectes trobats a les quatre cases excava- des podem destacar abundants fragments de ceràmica d'ús diari i estris de la casa i del camp (ferradures, planxes d'aixades i ganivets). Dels objectes localitzats a l'església i a les tombes —i que són de més bona qualitat i més valuosos que els localitzats a les cases— mereixen ser reportats aquí fragments de l'estuc de les parets i de làmpades, plats i vasos cerimonials normalment decorats, així com claus i restes de l'altar, de la porta d'entrada i de l'arquitrav. Entre les construccions privades i les religioses aparegué un total de divuit monedes de diferents èpoques (sobretot venecianes) i abundants projectils (especialment puntes de llança i de fletxes), que els responsables de l'excavació d'aquest enclavament posen en relació amb la turbulenta vida del ducat d'Atenes sobretot durant els anys 1362-1365 i durant la segona dècada del segle XV, ja sota domini florentí.

«TANT DE BO ET VEGI SOTA L'ESPASA D'UN CATALÀ!» ELS CATALANS EN EL FOLKLORE GREC

Com va posar de manifest Rubió fa prop d'un segle i hem intentat completar nosaltres,³¹ la presència catalana a Grècia en el segle XIV ha deixat una fonda (i sovint molt negativa) empremta en l'imaginari col·lectiu grec. Per tots els territoris pels quals passà la Companyia Catalana, des de Tràcia fins a l'Àtica, on s'establí definitivament de 1311 a 1388, trobem topònims, refranys, malediccions i fins i tot cançons senceres que evoquen la violència d'aquells guerrers mercenaris que plantaren cara a l'Imperi bizantí.

Els testimoniatges folklòrics recollits a Tràcia, Macedònia i Tessàlia, on, com hem vist, la Companyia Catalana romangué pocs anys, són més aviat escassos. Amb tot, podem destacar la maledicció «Que la venjança dels catalans caigui damunt teu!» («Η εκδίκησις των Καταλωνών εύροι σε!»), que, segons l'historiador valencià Francesc de Montcada, era freqüent a la regió de Tràcia almenys fins al segle XVII. En aquests territoris mereix una atenció especial la comunitat monacal de l'Athos, on les ràtzies dels

catalans deixaren un record molt negatiu que ha perdurat fins als nostres dies, i l'expressió «Ets un català!» («Κατελάνος είσαι!»), proferida pels tessalis com a insult fins a finals del segle XIX.

Tanmateix, és en els anomenats ducats d'Atenes i Neopàtria —en els quals la presència catalana es perllongà durant més de setanta anys— on ha arrelat més fonament l'ingrat record dels almogàvers. En el primer, per exemple, trobem frases despectives contra els catalans tant a la ciutat de Teseu, com «Quin català!» («Διντί Καταλάνο!») o «Quin dimoni de català!» («Τί διάβολο Κατελάνο!»), com, sobretot, en territoris de difícil accés, on la població es mantingué, en termes generals, estable, a diferència d'Atenes i de la capital del ducat, Tebes, pràcticament deshabitades en època turca. Als peus del Parnàs, per exemple, l'any 1938, la folklorista grega Irini Spondonidi recollí la dita «Vaig fugir dels turcs per anar a caure en mans dels catalans» («Από τους Τούρκους έφευγα, στους Καταλάνους πάινα»), que ella mateixa qualificà de «curios record dels terribles catalans». I val a dir que la vinculació dels catalans als turcs com a enemics proverbials del poble grec està també àmpliament documentada en el folklore del sud d'Eubea, com posa de manifest alguna cançó popular de la regió.

Molt més interès presenta, però, el comtat de Salona (Àmfissa en l'actualitat) i, sobretot, el ducat de Neopàtria, en la capital del qual, Hipati, encara eren freqüents, a finals del segle passat, les frases i expressions despectives contra els catalans. A la primera d'aquestes dues ciutats, capital d'un poderós comtat regit durant més de setanta anys pels descendents del vicari general Alfons Frederic, el record de la seva caiguda en mans del soldà turc Bajazet I s'ha mantingut viu fins als nostres dies en la tradició popular de la regió. I a Neopàtria, a més dels insults «Deixa'l estar, és un català» («Αφτονε αυτόν. Αυτός είναι Κατιλάνος») o «Llegeix, gos català» («Διάβασε, σκυλί Κατιλάν[ι]κο[v]») —que s'adreçava als nens mandrosos— i de l'expressió, utilitzada com a amenaça, «Tant de bo et vegi sota l'espasa d'un català!» («Να σε δω στο σπαθί του Κατελάνου!»), vam tenir l'ocasió de sentir encara, l'any 1994, tot un reguitzell d'expressions despectives que es feien ressò de dos aspectes nous, la brutor i la impietat religiosa, pràcticament desconeguts a la resta de Grècia. En són un bon exemple les frases «El grec es rentava i el català s'emmerdava» («Ο Ρωμιός νιβόταν και ο Καταλάνος σκαταλιβόταν») i, per a glossar el gest de menjar carn els dies de dejuni, «El català menja carn fins i tot el Divendres Sant» («Ο Καταλάνος τρώει κρέας και τη Μεγάλη Παρασκευή») i «[Aquest] dejuna com el català» («Νηστεύει σαν τον Κατελάνο»), unes expressions que semblen trobar justificació en l'enfrontament entre els invasors catòlics i els seus súbdits ortodoxos, que degué ser especialment virulent en aquesta ciutat.³²

Ja per acabar, cal assenyalar que la mala fama dels catalans arribà també, per irradiació, a territoris que no ocuparen mai, però que foren víctimes, en alguns casos, de les seves devastadores ràtzies. En aquest sentit, la seva sinis-

tra fama s'ha conservat amb força al Peloponès central. A la ciutat de Trípoli, per exemple, l'historiador Epaminondas Stamatiadis recollí l'expressió «Sembla catalana» («ομοιάζει σαν Κατελάνο»), utilitzada per a qualificar una dona irascible, dura i grollera, i, a la regió de l'Argòlida, «catalana» era el pitjor insult que es podia proferir a una dona, com posa de manifest l'expressió «Ah catalana, mil torts m'has fet!» («Μωρ' Κατελάνο, χίλιες ζημιές μου 'καμες!»), recollida per un folklorista grec l'any 1937. També és al Peloponès, però, i més concretament a la regió de Mani, a Lacònia, on s'han conservat els únics testimonis favorables als nostres avantpassats. Més concretament, en aquesta regió, el nom propi «Català», que trobem, d'altra banda, arreu del Peloponès i en algunes illes de l'Egeu, era símbol de valentia i coratge, com posa de manifest una notícia enviada l'any 1883 pel folklorista grec Nikólaos Politis a Rubió i que recull la violenta reacció d'un pare en assabentar-se que, al fill nascut durant la seva absència, se li havia donat el nom de «Pere» en lloc de «Català», considerat per ell una manifestació de força i noble naixement. Sovint, però, l'ús de la paraula «català» com a nom propi o, més freqüentment, com a cognom es relaciona amb el floriment del comerç català a les illes de l'Egeu durant la baixa edat mitjana —sobretot a Quios i a Creta, que comptaren fins i tot amb còsols catalans durant llargs períodes de temps—, fenomen nou i independent, en bona mesura, de la presència catalana als ducats d'Atenes i de Neopàtria.³³

EL RECORD DELS CATALANS EN LA LITERATURA GREGA I CATALANA CONTEMPORÀNIES

Malgrat el solc profund que les gestes dels almogàvers deixaren en la historiografia grega i catalana de l'època, les aventures de Roger de Flor i dels seus companys d'armes i el seu posterior establiment en els ducats d'Atenes i Neopàtria, on aconseguiren sobreviure durant més de setanta anys a tota mena d'amenaçes i invasions, no pogueren trobar, ni a l'una ni a l'altra banda de la Mediterrània, el poeta que els convertís en una epopeia nacional. No serà fins al segle XIX que l'anomenat «tema almogàver», després de caure en l'oblit durant segles, esdevindrà un referent bàsic d'ambdues literatures, unes literatures necessitades d'autoafirmació nacional després de segles d'atonía, per no parlar de clara decadència, agreujada a Grècia per quatre centúries de dominació turca. En aquest país, la recuperació del tema almogàver està íntimament relacionada amb la crisi de la consciència nacional als anys immediatament posteriors a la independència, quan, després de la constitució de l'Estat grec (1830) i dels primers moments d'entusiasme per la recuperació de la llibertat, van aparèixer les primeres veus que posaven en dubte la continuïtat ètnica i històrica del poble hellè, com la de l'historiador austríac Jakob Philipp Fallmerayer.

Aquestes veus, unides al desvetllament de la consciència nacional de la resta de pobles balcànics (sobretot búl-

gars i albanesos), que reclamaren, també ells, les despulles d'un Imperi otomà que s'esfondrava, posaren els grecs en la necessitat de reivindicar-se com a continuadors legítims de l'hellenisme i únics hereus de les antigues glòries. El panorama literari grec de la segona meitat del segle XIX i principis del XX es va veure envaït, doncs, per un munt d'obres de temàtica bizantina, que no tenien cap més objectiu que el d'entroncar amb el gloriós passat clàssic sobre el qual els grecs moderns legitimaven les seves aspiracions nacionals (després d'un llarg període que coincidí, *grosso modo*, amb el de la Il·lustració, que veié Bizanci com una pàgina negra de la història, protagonitzada per monjos fanàtics embrancats tothora en disputes teològiques estèrils).

Així les coses, els gairebé vuitanta anys de catalanocràcia a la Grècia continental oferiren prou material per a, almenys, quatre peces teatrals d'abast i volada ben diferent: *El darrer comte de Salona* (*Ο τελευταίος κόμης των Σαλώνων*), de Spirídon P. Lambros (1870);³⁴ *El senyor de l'Olimp o Joan el català* (*Ο άρχων του Ολύμπου ή Ιωάννης ο Καταλόνος*), de Marinos Kutuvalis (1873);³⁵ *La duquesa d'Atenes* (*Η Δούκισσα των Αθηνών*), de Kléon Rangavis (1905),³⁶ i *La màgia de la bellesa* (*Της ομορφιάς τα μάγια*), de Laertis Larmis, pseudònim de Kostas Athanassiadis (1919).³⁷ La més notable d'aquestes quatre obres —literàriament parlant— és la primera, escrita per Spirídon P. Lambros, professor d'història bizantina a la Universitat d'Atenes i, durant un breu període de la seva vida, primer ministre. En aquesta peça, els mots d'un dels grecs conjurats per alliberar la neboda del bisbe ortodox, raptada pel comte català de Salona, expressen, en un to profundament solemne i èpic, totes les aspiracions del modern hellenisme, unes aspiracions que, dit sigui de passada, no deixen de ser profundament impròpies en boca d'un grec bizantí del segle XIV: «Els catalans són feres, / odiosos executors de fets abominables, / són els tirans de la nostra pàtria. / Tots plorem els nostres parents morts, / els nostres béns confiscats, / tots veiem la nostra esclavitud, / tots detestem la tirania / i davant d'aquest altar sagrat / ens sentim amb valor suficient / per jurar que volem una vida / de grecs lliures, o al contrari / —i que en sigui testimoni aquesta tomba— / que es converteixin en cendra els nostres ossos esclaus.»³⁸ Mort el comte català pel promès de la neboda del bisbe grec, les paraules finals d'aquest darrer en desplegar l'estendard bizantí al damunt de les muralles de la ciutat enclouen tots els desitjos de redempció nacional del poble grec: «Tal com lliures / quedem avui dels catalans, / així un dia, plens de joia, / pugueu celebrar la festa de l'alliberament / complet del nostre poble.»³⁹ Són paraules que rebla un altre grec en afirmar que, «com tots professen una mateixa fe, / tant de bo un dia formin també un mateix poble.»⁴⁰

En aquest clima d'abrandament patriòtic s'inscriuen també les paraules que clouen, a tall d'himne, *El senyor de l'Olimp o Joan el català*, de Marinos Kutuvalis, un cop el seu protagonista, l'abominable senyor català de l'Olimp, un personatge sense cap base històrica, és mort per un

llamp caigut del cel com a càstig per la seva dura repressió contra el poble grec: «Que la teva força, Creador, sigui amb nosaltres, / que dolç, damunt Grècia, surti novament / el sol i que lliures / bufin els zèfirs damunt seu. / Grècia! Ha brillat novament la llibertat!»⁴¹

A Catalunya, la situació era, fins a un cert punt, comparable. Tot i l'escepticisme de Hegel i d'altres tractadistes romàntics sobre la viabilitat del gènere èpic en els temps moderns, al nostre país —com en altres literatures del seu entorn més proper— hi hagué intents seriosos, per bé que des de l'òrbita estrictament culta, de fer possible la composició d'un relat de gran amplitud, en estil solemne, referit a una gesta nacional amb la qual el poble es pogués sentir identificat. La primera gran embranzida vers el tema almogàver —que s'emmotllava perfectament als objectius que acabem d'exposar— la donà la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona quan, el 20 de febrer de 1841, convocà un concurs per premiar un poema èpic sobre l'expedició catalana a Orient, com ho feu també el 1857 amb la conquesta de Mallorca, i quedava en mans dels autors l'elecció tant del metre com de la llengua —catalana o castellana— en què havia de ser escrit. I una segona empenta la hi donà la guerra espanyola al Marroc a mitjan segle XIX, en la qual tan entusiàsticament participà la burgesia catalana. Víctor Balaguer, que ja havia contribuït d'una manera inequívoca a la creació de la llegenda dels almogàvers tant amb la seva activitat literària com amb la seva *Història de Catalunya* (1886), fou un dels primers a lligar l'aventura grega amb l'africana.⁴² Així, en la seva monumental obra *Jornadas de gloria ó Los españoles en África*, un dens volum de gairebé quatre-centes pàgines amb il·lustracions, el poeta barceloní, portat per l'entusiasme que despertà aquella campanya a Catalunya, glossà de la manera següent el comiat que reté la ciutat de Barcelona als voluntaris catalans: «Mar de los condes de Barcelona, lleva ese buque á seguro puerto, como llevaste un dia, meciéndolas en tus azuladas espaldas, las galeras de los almogavares que fueron al Oriente a conquistar un reino para su patria.»⁴³

Tot aquest clima, que explica en part l'èxit editorial de la *Crònica* de Muntaner i la seva traducció a les principals llengües europees, afavorí lògicament l'aparició de més i més poemes de tema almogàver, presentats sovint pels seus autors, amb diversa fortuna, als certàmens dels Jocs Florals de Barcelona. Aquest és el cas, per exemple, de *¡Són ells...! Desembarch dels almogàvers a Orient*, de Damas Calvet, premiat amb l'englantina d'or als Jocs Florals de l'any 1859;⁴⁴ *La mort d'en Roger de Flor* i *La fi dels almogàvers*, de Ramon Picó i Campanar i Eduard Girbal i Jaume, poemes presentats als certàmens dels anys 1867 i 1909, respectivament,⁴⁵ o *Los almogàvers al Parthenon*, de Jaume Collell, guardonat amb el segon accèssit al premi de l'englantina als Jocs Florals de l'any 1897.⁴⁶ Es tracta, per regla general, de poemes ben poc reeixits literàriament parlant, amb nombroses exageracions i anacronismes flagrants. Indubtablement, les dues millors obres catalanes de tema almogàver foren *Roudor de Llo-*

bregat ó sia Los catalans en Grecia, poema èpic en tres cants, de Joaquim Rubió i Ors, pare de Rubió i Lluch, guanyador del concurs convocat per la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona al qual ens hem referit anteriorment, i, sobretot, *L'Orientada*, de Francesc Pelagi Briz, publicada a Barcelona l'any 1865.⁴⁷ En la primera, constituïda per cent cinquanta-tres octaves reials, es narren les peripècies amoroses i guerreres d'un obscur personatge, Bernat de Roudor, un dels tres únics almogàvers que aconseguiren escapar del bany de sang en què es convertí la recepció que Miquel IX oferí a Roger de Flor al palau d'Adrianòpolis, mentre que en la segona, que arriba gairebé als vuit mil versos repartits en tretze cants, es combinen magistralment les escenes bèl·liques amb les de to més líric, dedicades a glossar les vicissituds amoroses de Corbrau, l'autèntic protagonista del poema.

Dit això, no ens estranyarà que àdhuc el mateix Antoni Rubió i Lluch, que tant va ajudar al coneixement històric de la presència catalana a Grècia, acabés assumint la dimensió realment èpica d'aquest episodi de la nostra història, dimensió de la qual en feu fins i tot partícip el seu cronista, Ramon Muntaner, definit ja com el Camões de la història pel seu traductor italià, Filippo Moisé, i que Rubió arribà a titllar d'«Homer de la grandiosa epopeia escrita amb les ascones dels almogàvers.»⁴⁸

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] David JACOBY. «Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello». *Studi Medievali*, núm. xv (1974), p. 223-230 (= *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIe au XVe siècle: Peuples, sociétés, économies*. Variorum Reprints, Londres 1979).
- [2] El professor David Jacoby ha dedicat recentment un article a estudiar el caràcter heterogeni (tan des del punt de vista ètnic com social) de la Companyia Catalana, que incloïa també dones i infants, sense que això afectés, però, «its Catalan character», en la mesura en què «Catalans appear to have been the largest group within its ranks and their language was in common use» («The Catalan Company in the East: The Evolution of an Itinerant Army (1303-1311)», dins Gregory I. Halfond (ed.), *The Medieval Way of War: Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard B. Bachrach*. London: Routledge, Ashgate, 2015, p. 153-182 [la citació és extreta de la p. 160]).
- [3] Recentment, els historiadors nord-catalans Agnès i Robert Vinas han publicat una interessant monografia històrica titulada *La Companyia Catalana a Orient* (Rafael Dalmau, Barcelona 2017), obra editada originalment en francès l'any 2012, en la qual es confronta, per primera vegada, la versió que dels fets d'armes de la Companyia donen les fonts històriques catalanes (molt especialment Muntaner) amb les versions gregues (i, puntualment, amb les sicilianes, les castellanès, les genoveses, les florentines i les sèrbies), de les quals es reproduïxen llargs passatges. Nosaltres ens hem ocupat de traslladar al català els textos dels historiadors bizantins.
- [4] Sobre aquest obscur propòsit, vegeu Ernest MARCOS. «La Companyia Catalana i Bizanci». *L'Avenç*, núm. 213 (abril 1997), p. 12-17, i, del mateix autor, *Els almogàvers: La història*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2005, on es fa un repàs de les ventures i desventures de la Companyia Catalana des de la seva arribada a Constantinoble el 1303 fins al seu establiment al ducat d'Atenes vuit anys després. En relació amb aquest tema, són també molt útils els relats que ofereixen Rafael TÀSIS (*L'expedició dels almogàvers*, Rafael Dalmau, Barcelona 1960, col·l. «Episodis de la Història», 6); JEP PASCOT (*Els almogàvers: L'epopeia medieval dels catalans, 1302-1388*. Proa, Barcelona 1971) i, sobretot, Alfonso LOWE (*The Catalan Vengeance*. Routledge & Kegan Paul, Londres i Boston 1972 [amb versió al castellà: *La venganza catalana*, trad. de José Batlló, Barcelona 1974, col·l. «Libros de la Frontera», 7]). Respecte de les relacions dels almogàvers amb l'Imperi bizantí i molt especialment amb l'emperador Andrònic II (i novament sobre els obscurs plans de Carles de Valois, que comptà amb un home de la seva absoluta confiança, Thibaut de Chepoys, com a capità de la Companyia després de l'empresonament de Bernat de Rocafort), el llibre clàssic d'Angeliki E. LAIOU (*Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II*. Harvard University Press, Harvard 1972, esp. p. 134-242) continua sent encara de referència obligada.
- [5] Precisament, la declaració oficial de guerra —presentada com un acte públic (i davant de testimonis) de «deseiximent» i «reptament» de l'emperador— fa que alguns estudiosos de l'aventura almogàver a Grècia no considerin gaire adequat el terme popular «venjança catalana» per a definir uns actes de guerra que no tenien com a principal objectiu la venjança d'un crim, sinó la reparació d'uns drets conculcats a traïció pels sobirans bizantins. Aquest és el cas, per exemple, d'Ernest MARCOS (*Els almogàvers*, *op. cit.*, p. 209).
- [6] Per a la *Crònica* de Muntaner seguim l'edició de Ferran Soldevila, revisada filològicament per Jordi Bruguera i històricament per Maria Teresa Ferrer i Mallo, i publicada a Barcelona l'any 2011 per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», LXXXVI).
- [7] En efecte, l'arquebisbe serbi Danil II, aleshores hígumen o superior del monestir ortodox de Khilandari i testimoni ocular d'aquelles destruccions, no estalvià retrets a l'hora de presentar, en paraules literals, «aquells guerrers impius, aquells homes sense religió», que «foren el terror d'aquell indret durant tres anys i tres mesos». «Eren gents espantoses», continua dient l'arquebisbe serbi, «que s'endugueren captius, lligats amb cordes com si fossin animals de quatre potes, molts homes, dones, nois i noies que trobaren a l'Athos. Pertot arreu on podia passar un home, per muntanyes, valls o camins, es trobaven ferits i cadàvers insepults. Per als qui ho contemplaven era

- aquell, en veritat, un terrible espectacle» (*Vida de l'arquebisbe Danil II*, ed. a cura de D. Daničić, Londres 1972 [reimpresió de l'edició publicada a Zagreb l'any 1866], p. 348). El Govern de la Generalitat, com a acte de desgreuge davant d'aquella comunitat religiosa que patí com cap altra la ira dels almogàvers, en els darrers anys del segle passat restaurà la torre del tresor del monestir de Vatopedi. La cerimònia d'inauguració d'aquesta obra —que recorda una placa en grec i en català col·locada en un lloc d'honor d'aquest monestir athonita— tingué lloc el dia 9 d'octubre de 1996 i fou presidida per Joaquim Nadal i Farreras, aleshores conseller de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya. Vegeu-ne la nostra crònica en els articles «Vatopedi: el nou consolat català a Grècia». *Serra d'Or*, núm. 556 (abril 1996), p. 9-14, i «Retorn a Vatopedi, els catalans a l'Atos». *Revista de Girona*, núm. 238 (setembre-octubre 2006), p. 98-106.
- [8] *Carta al filòsof Josep*, en edició de J. Boissonade (*Anecdota graeca e codicibus regiis*, G. Olms, Hildesheim 1962, p. 219-220).
- [9] El cronista florentí Giovanni Villani no fou més benèvol amb els almogàvers, i en la seva *Cronica Universale* sostingué que, arran de la batalla d'Haldirós, «così le delizie dei Latini, acquistate anticamente per gli Franceschi, per così dissoluta gente furono distrutte e guaste» (VIII, 51). Sobre aquesta font, vegeu Kenneth SETTON. *Catalan domination of Athens, 1311-1388*. The Mediaeval Academy of America, Cambridge-Massachusetts 1948, p. 13.
- [10] Peter LOCK. *The Franks in the Aegean, 1204-1500*. Longman, Londres i Nova York, 1995, p. 119.
- [11] En efecte, com ha observat aquest savi professor israelià (amb tota seguretat, el millor historiador de la presència catalana a Grècia en aquests moments), tenim constància que alguns castells, segurament per raons estratègiques, no foren repartits mai entre els conqueridors dels ducats i restaren com a propietat col·lectiva de la Companyia. Així, en un document redactat a Tebes el 26 de març de 1314 en virtut del qual la Companyia cedeix el castell d'aquesta ciutat a Guiu, baró de Montalban, l'esmentat castell és presentat com una propietat col·lectiva de la Companyia i definit com a «nostrum castrum [...] situm juxta civitatem Thebanam» (Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*. Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1947 [amb reedició a Barcelona l'any 2000, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 45], doc. LXXI, p. 89). D'altra banda, els castells i les terres del ducat de Neopàtria, conquerit per Alfons Frederic el 1318 o 1319, passaren a dependre automàticament del rei Frederic II de Sicília, en nom del qual s'havien conquerit i annexionat al ducat d'Atenes. Vegeu, en aquest respecte, David JACOBY. «L'estat català a Grècia: evolució interna». *L'Avenç*, núm. 213 (abril 1997), p. 18-21, i, del mateix autor, «L'état catalan en Grèce: société et institutions politiques». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana: Jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona, 16 i 17 de novembre de 2000*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, p. 73-101, col·l. «Sèrie Jornades Científiques», 11.
- [12] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català...*, *op. cit.*, doc. CCCXCI, p. 473-479.
- [13] Kenneth SETTON. *Catalan domination...*, *op. cit.*, p. 252-254.
- [14] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *La població de la Grècia catalana en el XIVe segle*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1933, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 4, p. 29. L'ús habitual del català en els documents eixits dels nostres ducats grecs és, per si sol, un motiu suficient per atribuir el nom de catalana a la dominació dels súbdits de la Corona d'Aragó a Grècia, com ja va defensar fa prop d'un segle Antoni Rubió i Lluch en un contundent article davant d'aquells qui li negaven aquest qualificatiu («Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 12 (1927), p. 1-12).
- [15] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català...*, *op. cit.*, doc. CCXCVIII, p. 386.
- [16] *Ibid.*, doc. CCCXXXV, p. 423.
- [17] Spiridon P. LAMBROS. «Bibliògrafs atenesos i propietaris de còdexs durant l'època medieval i la turcocràcia». *Paranassós*, núm. 6 (1902), p. 159-218 (en grec). Sobre aquesta qüestió, vegeu, a més, Kenneth SETTON. *Catalan domination...*, *op. cit.*, p. 223-224.
- [18] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català...*, *op. cit.*, doc. CDIV, p. 491.
- [19] Antoni RUBIÓ I LLUCH. «Significació de l'elogi de l'Acròpolis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós». A: *Homenaje a Menéndez Pidal*. Vol. III. Impr. de la Libr. y Casa Ed. Hernando, Madrid 1925, p. 37-56. L'any 2012, amb motiu de la col·locació i inauguració, un any abans, d'un monòlit a la porta Beulé, als peus dels Propileus, amb aquest elogi en català, castellà, anglès i grec, es va publicar a Atenes un facsímil precedit de dos textos sobre el sentit i la significació d'aquest text redactats pel director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Carlos López, i per qui això signa, titulats, respectivament, «L'elogi i l'Arxiu de la Corona d'Aragó» i «L'elogi: context i significació» (*Elogi de l'Acròpoli. Pere IV d'Aragó, 11 de setembre de 1380*. Instituto Cervantes d'Atenes, Institut Ramon Llull, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Atenes 2012, p. 4-11 i 12-15 [versió catalana], p. 18-26 i 27-31 [versió castellana], p. 34-42 i 43-47 [versió anglesa] i p. 50-58 i 59-62 [versió grega]).
- [20] En el camp de la numismàtica, només és netament català el diner tornès que baté a Clarença, els anys 1315-1316, l'infant Ferran de Mallorca en la seva tan efímera com tràgica campanya en aquelles llunyanes terres. Clarença, però, situada al *nomós* o província d'Èlide, al Peloponès, no pertanyé mai als nostres dominis grecs i constituí només l'escenari d'una de les moltes campanyes amb les

quals, en època medieval, els nobles occidentals volien posar a prova el seu valor en unes terres que no deixaren mai d'estar envoltades per l'aura del mite.

- [21] El primer que estudià els castells catalans de Grècia fou Antoni RUBIÓ I LLUCH en el seu treball clàssic «Els castells catalans de la Grècia continental», que hom pot llegir a les p. 364-425 del vol. II, de 1908, de l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (obra traduïda al grec i publicada a Atenes per l'editorial Hestia l'any 1912). Rubió, com explica a les pàgines inicials del seu treball, descriu —més des del punt de vista del seu context històric que no pas des de l'òptica estrictament arqueològica— els quatre castells que visità durant el seu tercer i darrer viatge a Grècia, emprès l'any 1909 en companyia del seu deixeble i amic Ramon d'Alòs Moner: Livàdia, Hipati, Lamia i Àmfissa, als quals afegeix Siderocàstron, que no arribà a visitar i que, a més, ubica en un lloc erroni. Recentment, nosaltres hem ampliat el coneixement i estudi dels castells ocupats pels nostres avantpassats a Grècia a sis nous castells dels quals res o ben poca cosa en deia Rubió (Atenes, Egina [a l'Àtica], Dàvlia i Stiri [a Beòcia], Carist [a Eubea] i Lidoriki [a la Fòcida]), així com a vint-i-una torres (Aspropirgos, Varnavas, Inoi, Vraonas i Dangla [a l'Àtica], Pànakto, Tanagra, Paralimni, Pirgos, Thúrios, Parori, Haliartos, Hipsilandí, Coronea, Askri, Melissokhori, Thisbe i Livadostra [a Beòcia], Lilea i Polídrossos [a la Ftiòtida] i Amficlea [a la Fòcida]). Vegeu el nostre llibre *Els catalans a Grècia: Castells i torres a la terra dels déus*. Base, Barcelona 2013 coll. «Base Històrica», 109. En grec, també és molt útil el treball de Nikos KONDOIANIS. «Rastrejant la Beòcia catalana. L'organització defensiva del ducat d'Atenes durant el segle XIV». A: *La dominació catalano-aragonesa en territori grec*. Instituto Cervantes de Atenes i Institut Ramon Llull, Atenes 2012, p. 67-109 (en grec).
- [22] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient català*, *op. cit.*, doc. CCLXXXIX, p. 375.
- [23] Respecte d'aquests problemes d'ubicació, vegeu Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 187-188 (Stiri) i 305-309 (Siderocàstron).
- [24] Hom trobarà una descripció sumària d'aquests dos castells, amb algunes fotos, a les p. 188-190 (Stiri) i 309-310 (Siderocàstron) d'Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*
- [25] Sobre l'atzarosa sort d'aquesta relíquia, vegeu l'interessant article de Kenneth SETTON. «Saint George's head». *Speculum*, núm. XLVIII (gener 1973), p. 1-12, que es pot llegir també en la versió catalana publicada a Barcelona per la Impremta Juvenil l'any 1973 i reeditada per l'editorial Proa un any després. En relació amb aquesta relíquia i, en general, amb el castell de Livàdia, vegeu Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 145-176.
- [26] Jean Alexandre BUCHON. *La Grèce continentale et la Morée: Voyage, Séjour et Études Historiques en 1840 et 1841*. Librairie de Charles Gosselin, París 1843, p. 330.
- [27] Pel que fa a aquestes escasses restes, vegeu Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 264-273, així com la publicació que, dels resultats de la restauració d'aquest castell, n'ha fet recentment el Ministeri de Cultura i Esports grec titulada *El castell d'Hipati: L'obra de restauració i museïtzació*. Eforia d'Antiguitats de la Ftiòtida i Evritània, del Ministeri de Cultura i Esports de la República Grega, Lamia 2015 (en grec).
- [28] L'arquitecte grec Tassos Tanulas, cap de restauració dels Propileus durant molts anys, ha dedicat una bona colla d'articles a l'estudi de l'Acropolis atenesa en època francocatalana, entre els quals destaquem el titulat «La joia més rica del món a la Corona d'Aragó: l'Acropolis d'Atenes sota dominació catalana (1311-1388)», publicat dins del volum *La dominació catalano-aragonesa...*, *op. cit.*, p. 23-65 (en grec). Nosaltres en férem també una presentació, tot i que més succinta, a Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 64-84.
- [29] Aquesta és l'opinió, entre d'altres, de l'arqueòleg i medievalista Peter LOCK (cf. «The Frankish Towers of Central Greece». *The Annual of the British School at Athens*, núm. 81 (1986), p. 101-123). Vegeu, a més, Eusebi AYENSA. *Els catalans a Grècia*, *op. cit.*, p. 29-35.
- [30] Sharon E. J. GERSTEL, Mark MUNN, Heather E. GROSSMAN, Ethne BARNES, Arthur H. ROHN, Michael KIEL. «A Late Medieval Settlement at Panakton». *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, núm. 72 (abril-juny 2003), p. 147-234.
- [31] El primer que es feu ressò de l'ingrat record deixat pels catalans en el folklore grec fou Antoni RUBIÓ I LLUCH en el seu discurs *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*. Impr. de J. Jepús, Barcelona 1883, p. 11-18. Treball reeditat el 1887 a Barcelona dins les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, p. 11-18, i modernament en versió catalana sota el títol *L'expedició catalana a l'Orient vista pels grecs* a Llibres de l'Índex, a Barcelona, l'any 2004. I afegí noves dades, referents sobretot a les ciutats d'Àmfissa i Hipati, en el llibre *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*. Ed. a cura d'Eusebi Ayensa. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona 2001 (obra redactada el 1926), coll. «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 83. Hem ampliat nosaltres les dades aportades per Rubió en els treballs «Nous testimoniatges folklòrics sobre la presència catalana a Grècia», que publicarem com a apèndix a la seva monografia Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, *op. cit.*, p. 111-129, i sobretot en l'article «Que et vegi sota espases turques i en mans de catalans. El (mal) record de la presència catalana a Grècia». *Anuari Verdaguer*, núm. 22 (2014), p. 161-212. D'aquest darrer article provenen tots els testimonis referits en el present treball.
- [32] En relació amb l'enfrontament entre habitants ortodoxos i ocupants catòlics a Hipati i el seu record en el folklore de la regió, remetem el lector al nostre article «Ayuna como el catalán: Algunos aspectos de la controversia entre ortodoxos y latinos en la Neopatria catalana (1319-1390)». *Medievalia*, núm. 19/2 (2016), p. 49-57.

- [33] Sobre la presència de mercaders (i pirates) catalans a la Mediterrània oriental, són molt útils els treballs següents: Stephen P. BENSCH. «El comerç català a la Romània en el segle XIV». *L'Avenç*, núm. 213 (1997), p. 26-29; Mario del TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragone nel secolo XV*. Università di Napoli, Nàpols 1972. («Seminario di Storia Medioevale e Moderna»; IV); Maria DURU-ILIOPULU. «Els catalans a les Cíclades al segle XIV». *Anuari de l'Associació d'Estudis Cíclàdics*, núm. 14 (1993), p. 227-232 [en grec]; «La presència catalana a Creta durant el segle XIV». A: *Actes del VII Congrés Cretenc Internacional*. Vol. II. Associació d'Història i Folklore de Réthimno, Réthimno 1995, p. 587-592 [en grec]; Chryssa MALTEZOU. «L'Arxiu de Venècia com a font de coneixements per a la presència catalana a Grècia». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 111-131 [en grec]. Sobre el lucratiu comerç d'esclaus exercit pels catalans abans del seu establiment a Atenes, vegeu Daniel DURAN. «La Companyia Catalana i el comerç d'esclaus abans de l'assentament a Atenes i Neopàtria». A: *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana: Actes del col·loqui internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona 2000, p. 557-573.
- [34] Spirídon P. LAMBROS. *El darrer comte de Salona*. Il·lissós, Atenes 1870 [en grec]. Antoni Rubió dedicà un dels seus primers treballs a glossar aquesta obra: cf. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *La expedición y dominación...*, op. cit., p. 24-29, i hi tornà a Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, op. cit., p. 102-107. És molt útil i exhaustiva l'aproximació a aquesta obra feta per Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 134-139. Aquesta obra ha estat adaptada recentment al grec modern, amb un extens epíleg sobre el seu contingut i el seu autor, pels professors Iannis KOLIAVÀS i Dimitris PALUKIS. Amics de la Biblioteca Popular d'Àmfissa, Àmfissa 2013.
- [35] Marinos KUTUVALIS. *El senyor de l'Olimp o Joan el Català*. Germans Perrís, Atenes 1873 [en grec]. Vegeu, a més, sobre aquesta obra, Antoni RUBIÓ I LLUCH. *La expedición y dominación...*, op. cit., p. 29-32; Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, op. cit., p. 64-66, i Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 139-142.
- [36] Kléon RANGAVÍS. *La duquessa d'Atenes*. Hestia, Atenes 1905 [en grec]. En relació amb aquesta obra, hom pot trobar més informacions d'interès a Antoni RUBIÓ I LLUCH. *El record dels catalans...*, op. cit., p. 89-91, i a Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 142-148.
- [37] Kiriakí PETRAKU. «La presència catalana en el teatre neogrec». A: *La dominació catalano-aragonesa...*, op. cit., p. 148-150.
- [38] Spirídon P. LAMBROS. *El darrer comte de Salona*, op. cit., p. 111.
- [39] *Ibid.*, p. 189.
- [40] *Ibid.*, p. 194.
- [41] Marinos KUTUVALIS. *El senyor de l'Olimp...*, op. cit., p. 194.
- [42] Sobre aquesta qüestió, vegeu Josep Maria BERNAL. «Els catalans a Orient: la configuració d'un mite nacional». *L'Avenç*, núm. 221 (1998), p. 9-10.
- [43] Víctor BALAGUER. *Jornadas de gloria ó los españoles en África*. Vol. I. Librería Española, Madrid 1860, p. 345.
- [44] Damas CALVET. «¡Són ells...! Desembarch dels almogàvers en Orient». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Llibreria d'À. Verdager, Barcelona 1859, p. 97-100.
- [45] Ramon PICÓ I CAMPAMAR. «La mort d'en Roger de Flor». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1867*. Llibreria d'À. Verdager, Barcelona 1867, p. 167-181; Eduard GIRBAL I JAUME. «La fi dels almogàvers». A: *Jochs Florals de Barcelona, any LI de llur restauració*. Estampa La Renaixensa, Barcelona 1909, p. 61-63.
- [46] Jaume COLLELL. «Los almogàvers al Parthenon». A: *Jochs Florals de Barcelona, any XXXIX de llur restauració*. La Renaixensa, Barcelona 1897, p. 89-91.
- [47] Francesc Pelagi BRIZ. *La Orientada*. Impr. Joan Roca i Bros, Barcelona 1865.
- [48] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Muntaner excursionista*. Associació Catalanista d'Excursions Científiques, Barcelona 1891, p. 16.

NOTA BIOGRÀFICA

Eusebi Ayensa i Prat és llicenciat en filologia clàssica i doctor en filologia romànica per la Universitat de Barcelona. També és acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de l'Acadèmia d'Atenes i de l'Associació d'Escriptors Grecs. Ha publicat nombrosos treballs sobre la presència almogàver a Grècia al segle XIV i la seva pervivència en la literatura i el folklore grecs, i ha dedicat una atenció especial a la figura de l'historiador català Antoni Rubió i Lluch, del qual edità la correspondència grega en quatre volums per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans. Del 2007 al 2012 dirigí l'Institut Cervantes d'Atenes i actualment presideix l'Associació Cultural Hispano-hel·lènica.